

אביבה קפלן. מבוא לגן עדן: חיים באתר עכשווי של זיקנה. תל אביב: רסלינג.

2013. 262 עמודים

טובה גמליאל*

ספרה של ד"ר אביבה קפלן עוסק בחוויית המגורים של זקנים באחד ממוסדות הדיור המוגן בישראל. במוקד עניינו האתגר הקיומי של יצירת משמעות על ידי דייריו, המוצאים עצמם בדיעבד במרחב חיים אסתטי אך מנוכר, מהוקצע אך נטול רוח, שהכללים המיושמים בו הם יותר מכול ביורוקרטיים, שיווקיים ומניפולטיביים. "אואזיס", כינויה של המחברת למוסד היוקרתי, מייצג קונספט ארגוני שעל אף ייעודו לאוכלוסייה המבוגרת והשתרשותו בישראל, אינו הולם תובנות הומניסטיות שנצברו בעשורים האחרונים בספרות המחקר הגרונטולוגית. הספר, הפורש את ניתוחה הביקורתי של קפלן, נחתם במסקנה העגומה למדי ש"בסופו של דבר, גם כיום, אולי יותר מתמיד, נותר הזקן תלוש, מבודד ונכלם בדרך יציאתו מהחיים" (עמ' 245). מבוא לגן עדן נושא בחובו אירוניה מרירה. ככל שהגן המיתי המסומל הוא עניין לרוח ולנשמת האדם, אין לו דבר עם הדרם המפתה של אתרים מעין זה, שאליהם מעתיקים זקנים את מקומם.

הספר מאחד את שנחשבו עד לפני זמן לא רב קטבים קטגוריאליים בספרות על ארגונים - רציונליות ארגונית והחוויה הסובייקטיבית. הוא תוהה על הלך רוחם של הדיירים ומתעמק בבבואותיה הקיומיות של הזקנה, הנוצרות ומחריפות בהקשר ארגוני השוקד על יעדיו הכלכליים. עמדתה המשתתפת-צופה של קפלן, ששימשה חלק מתקופת מחקרה כמנהלת המוסד, תורמת לעיון מושכל בויקה שבין סדרי תרבות ארגונית לנקודות מבט של יחידים שהארגון שולל מהם שפה, קהילה ושיח. עמדה מחקרית זו נדירה במחקר הגרונטולוגי, ומפתיעה בחקר ארגונים. היא מאפשרת לחשוף מידע ארגוני שאינו מושג בנקל, ומשקפת אמפתיה השמורה ברגיל לאנתרופולוגים החוצבים את הידע בשדה המחקר והכורים את תובנותיהם מהקול הבלתי נשמע. קשריה של המנהלת עם דיירי המוסד אמיצים, ועניינה בהם כן דיו כדי לתהות על רווחתם הנפשית ללא המגננה המצופה ממי שמאיישת תפקיד בדרג ניהולי. חשיבותו של המחקר קשורה גם במשכו יוצא הדופן - עשר שנים, בהיכרותה האישית של החוקרת עם הנחקרים, בביקוריה בבתיים לפני מעברם למוסד ובמגוון התפקידים שמילאה במהלך תקופת המחקר. יתרונות מתודולוגיים אלה מאפשרים לקפלן לטוות זיקה בין הפנים החווייתיים לבין ההקשר הנגלה, שטח הפנים הארגוני.

חטאו של המוסד המתואר הוא בעימות חסר התוחלת שהוא כופה על דייריו - חיים במקום שאינו מקום. דיירים אלו, המבקשים לעצמם מגע כבוד, הוויה של קהילה ומרחק מהמוות, ניצבים כבדרך שגרה מול מציאות דו-ערכית לאחר שרכשו את שייכותם אליה במיטב כספם. תמציתה של מציאות זו היא הפרה מתמדת של אשליית החיים בבית, הפרה הנוצרת על ידי גילויי זקנה וקרבתם של זקנים. דייר נוכח בשלילתו היומיומית של נכס עצמי שהיה ברשותו עד לא מכבר טרם המעבר למוסד והוא פרטיות, חלל קיומי להתגדר ולהתבדל בו בארבע אמות של משמעות מנחמת. לאחר שנוכח בכך למגינת לבו, נטייתו היא לסמן בדרכים שונות את

* המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

אי שייכותו למוסד, מקום המשקף ביתר שאת את העדר מקומו התרבותי. קפלן מציבה את תכונת העדר המקום (non-place) במרכז ניתוחה את מצבם הנפשי של נחקריה ואת מצבה של הזקנה בחברה פוסטמודרנית. לדידה, מוסדות כ"אזורים" מציבים את הזקנים בחזיתו של הפוסטמודרניזם, כלומר במדמנת האפשרויות המרובות שמשמעותה העדר כל עוגן לזהות העצמי ולביטחון קיומי. אני מכנה זאת "מדמנה" מכמה סיבות. ראשית, כיוון שהמחברת אינה מאתרת גילויי תושייה המעידים על התמודדות קונסטרוקטיבית של הדיירים. ההיפך מכך, היא מדגישה את כניעתם לתנאי חייהם בצינה כי "בדרך התנהלותם, ובאופן שהם מתייחסים למקום ולשותפיהם לחוויית המגורים בו, הם הופכים אותו ל'לא-מקום' כאסטרטגיה, המאפשרת את ניתוקם הסמלי ממשמעותו הקיומית" (עמ' 237). שנית, הספר מתעלם במידת מה מהדין הנרחב בספרות הקושר כתרים לפוסטמודרניזם כעידן של שחרור מקיבעונות זהותיים, גם בזקנה. שלישיית, הספר מציע לראות במוסדות לדיור מוגן, על סוגיהם, לא יותר מ"ארגונים כוללניים של האתמול" (עמ' 245). הרושם הוא כי שליטתם של ארגונים אלו בתודעת היחיד, פגימתם ברווחת העצמי, אינה נופלת מזו של מוסדות טוטליים קלאסיים שהמשיג גופמן, כבתי כלא ובתי חולים לחולי נפש. טענתה זו מתעלמת מהבחנות אפשריות בין "דיור מוגן" ל"בית אבות" (גמליאל, 2000; 2000; Gamliel, 2000), ומספרות אתנוגרפית נרחבת (ומוקדמת) על חיי זקנים במוסדות, בכללם בתי אבות, המצביעה על תושייתם בבואם להבנות משמעות יש מאין (לדוגמה; Myerhoff, 1978; Keith, 1982; Hochschild, 1973; Hazan & Gamliel, 2004; Savishinsky, 1991). ספרות זו מחלצת את הזקנה הממוסדת מן הקורבנות ומרככת את התיג הכרוך בה. היא מעודדת לחשוך באפשרות כי מצב זה של הזקנה הוא אך שיקוף של נקודת מבט. המחברת מציינת את בולטות "נושא המגדר" בשדה המחקר, בהיות יותר מ-70% מקרב הדיירים נשים, ובהיות יותר מ-85% מקרב הצוות נשים. היא קובעת כי "רוחן של הנשים היא שהגדירה את המציאות החברתית במקום והיא זו שקבעה אותה בעבור שני המינים" (עמ' 240-241). כל שנותר לדמיין הוא את נוכחותן של נשים באזורים שונים של המוסד, בין כמטפלות ונשות צוות מאחורי דלפק ובין כמטפלות המקיימות איתן אינטראקציה. לכן השאלה המתבקשת, הנושאת עמה טעם של החמצה, היא כיצד? כיצד רוחן של נשים הבנתה את המציאות במוסד הנחקר? האם מוצאת המחברת קשר בין הפיכת המוסד ל"לא מקום" לבין נשיות, ומה טיבו של קשר כזה? יתרה מכך, מדוע קביעה זו מופיעה רק לקראת סוף הספר? כאנתרופולוגית שחקרה במוסדות לזקנים, אני מוצאת כי דיון בשאלה זו היה מעלה תרומה משמעותית למחקר הגרונטולוגי בישראל ומחוצה לה.

לעניין תרומות הספר, כותבת המחברת כי "המחקר מבקש להציע הבנה חדשה של עולם הזקנה, בעיצומו של עידן חברתי שבו נפקד והולך מקומו של הזקן" (עמ' 245). "הבנה חדשה" והדברים באשר להיעלמותו החברתית של הזקן הן דוגמאות לקביעות המצויות בספר שאיני יכולה להסכים עמן. לעומת זאת, תרומה חשובה של הספר היא במתן תמיכה לטענה האנתרופולוגית כי "הזקנה", בהא הידיעה, אינה דבר שבנמצא. תחת זאת קיימים סגנונות ודרכים של הזדקנות התלויים בהקשר חברתי. המחברת עוסקת בסוגיה זו בהרחבה בהשוותה את תנאי החיים של דיירי המוסד הנחקר לאלו של חברי האוניברסיטה של הגיל השלישי בקיימברידג' ושל זקנים יהודים בצפון לונדון. אולם אין משמעות הדבר כי יש להרחיק את העדות אל מעבר לים כדי לומר שזקנים ככני אדם הם תבנית נוף סביבתם. בישראל לבדה פנים רבות לזקנה.

ספר זה מציג זווית ראייה בלתי שגרתית המבוססת על ניסיון עשיר ומגוון של המחברת. הוא עשוי לעניין סטודנטים וחוקרים הלומדים על זקנה בישראל, וגם בני משפחה ומבוגרים התוהים על האמת שמאחורי הפרסום, כלומר על שאלת טיבן הארגוני והאנושי של תחנות דיור אחרונות.

מקורות

גמליאל, ט' (2000). זקנה עם זיק בעיניים. מחקר אנתרופולוגי במוסד לדיור מוגן. תל אביב: דיונון ואוניברסיטת תל אביב.

Gamliel, T. (2000). The lobby as an arena in the confrontation between denial and acceptance of old age. *Journal of Aging Studies*, 14(3), 251–271.

Hazan, H. & Gamliel, T. (2004). Transitions of dignity: The ritual significance of nursing-home life. *Studies in Symbolic Interaction*, 27, 207–234.

Hochschild, A. L. (1973). *The unexpected community*. New Jersey: Prentice-Hall.

Keith, J. (1982). *Old people new lives. Community creation in a retirement residence*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Myerhoff, B. (1978). *Number our days*. New York: E.P. Dutton.

Savishinsky, J. S. (1991). *The ends of time. Life and work in a nursing home*. New York: Bergin & Garvey.